

**GENDER KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA
IFODALANISHI: TILSHUNOSLIK YONDASHUVI**

Muhammadiyeva Maftuna Hamidullayevna

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklar tarkibida gender komponentlarining ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarda erkaklik va ayollik konseptlari ko'pincha ijtimoiy stereotiplar asosida shakllanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, genderga oid frazeologizmlar faqatgina lingvistik emas, balki madaniy, psixologik va tarixiy kontekstda ham yondashuvni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Gender, frazeologizm, stereotip, lingvomadaniyat, erkaklik, ayollik, o'zbek tili, ingliz tili

Til — inson tafakkuri, ijtimoiy mavqei va madaniyatining ajralmas ifodasidir. Ayniqsa, frazeologik birliklar tilning obrazli, emotsional va madaniy qatlamlarini mujassam etgan bo'lib, xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy tizimi haqida keng ma'lumot beradi. Har bir til o'z xalqining tarixiy tajribasi, urf-odatlarini, gender rollari, ijtimoiy strukturasini o'zida aks ettiradi. Shu jihatdan qaralganda, frazeologizmlarda genderga oid komponentlarning o'rganilishi zamonaviy tilshunoslikda dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv davrida tillararo madaniy aloqalar kengayib borayotgan bir paytda, gender konseptining turli tillarda qanday ifodalanishi, stereotiplarning frazeologik birliklar orqali qanday shakllanishi va uzatilishi muhim ilmiy muammo sifatida paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, o'zbek va ingliz tillarining lingvomadaniyati o'rtasida mavjud tafovutlar ushbu masalani qiyosiy jihatdan chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Maqolaning asosiy maqsadi — ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarda gender komponentlarining semantik, pragmatik va madaniy jihatlarini tahlil qilish, ularning til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni qanday ifodalayotganini aniqlashdir. Shuningdek, maqolada gender neytral yondashuv, stereotiplarning til orqali mustahkamlanishi yoki yemirilishi, tarjima jarayonidagi o'zgarishlar ham o'rganiladi.

Gender va frazeologiya: nazariy asoslar

Gender terminiga ilk bor sotsiologik va psixologik yondashuvda XX asr o'rtalarida murojaat qilindi. Ushbu tushuncha biologik jinsdan farqli o'laroq, insonning jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy, madaniy va psixologik rolini ifodalaydi (Oakley, 1972). Gender tilshunosligida esa bu tushuncha erkaklar va ayollar tilda

qanday ifodalanishi, qanday tasvirlanishi, qanday nutq odatlariga ega ekanligini o'rganishga qaratilgan.

Frazeologiya — tilshunoslikning leksikologiyaga oid sohasi bo'lib, barqaror iboralar, maqollar, aforizmlar va idiomalar orqali xalq tafakkurini, qadriyatlarini va madaniyatini yoritadi. Frazeologik birliklar ko'pincha yashirin, metaforik ma'noga ega bo'lib, ular orqali ijtimoiy stereotiplar mustahkamlanadi. Aynan shuning uchun gender rollari va stereotiplari eng ko'p uchraydigan va tahlilga muhtoj qatlamlardan biridir. Tilshunos D. Cameron (1998) o'z tadqiqotlarida tilning nafaqat gender tafovutlarini aks ettirishi, balki ularni mustahkamlashi yoki yemirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu sababli frazeologik birliklardagi gender komponentlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy masala hamdir.

Ko'plab frazeologik birliklar jinsga asoslangan stereotiplarni aks ettiradi:

- *Real man, man up, weak woman* kabi iboralar esa ingliz tilida jins asosida kuch, zaiflik yoki sadoqat kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Ayrim tadqiqotchilar frazeologik birliklar tilda gender asimmetriyasini (ya'ni, erkaklar va ayollar obrazlarining noteng ifodalanishini) ko'rsatishini ta'kidlaydilar (Lakoff, 1975; Holmes, 2008). Masalan, erkaklarga oid frazeologizmlar odatda kuch, donolik, ijobiy faoliyatlar bilan bog'liq bo'lsa, ayollarga oid iboralar ko'pincha hissiylik, noaniqlik yoki salbiy xatti-harakatlarni bildiradi.

Yana bir muhim masala — bu til taraqqiyoti davomida frazeologik birliklarning modernizatsiyalashuvi va gender neytral variantlarga o'tishidir. Ingliz tilida *chairman* o'rniga *chairperson* singari variantlar ommalashmoqda. Biroq frazeologizmlardagi o'zgarishlar bu jarayonga nisbatan sekinroq moslashadi, chunki ular barqaror va konnotatsion bo'g'inlarda mavjud bo'ladi.

Shu sababli, frazeologik birliklarda gender konseptining o'rganilishi:

- Tilda mavjud gender stereotiplarni aniqlash;
- Madaniyatlararo tafovutlarni tahlil qilish;
- Zamonaviy til me'yorlariga mos gender neytral variantlarni ishlab chiqish;
- Tarjima va til o'qitish amaliyotini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatlararo tafovutlar

Frazeologik birliklar har bir xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilmasi va madaniy qadriyatlarining ifodasidir. Shu bois, genderga oid frazeologizmlarning har xil tillarda turlicha mazmun va konnotatsiyalar bilan namoyon bo'lishi — tilning lingvomadaniy xususiyatlariga bog'liq. O'zbek va ingliz frazeologik tizimlaridagi gender ifodasi bu jihatdan o'zaro sezilarli tafovutga ega.

O'zbek madaniyatida gender obrazlari

O'zbek tilidagi frazeologik birliklarda gender rollari ko'pincha an'anaviy patriarxal ijtimoiy tuzilma asosida shakllangan. Ayollar asosan uy-ro'zg'or, farzand tarbiyasi, sadoqat, sabr va iffat bilan bog'liq obrazlarda tasvirlanadi. Erkaklar esa — raxbariyat, qat'iyat, moliyaviy ta'minot va jasorat bilan bog'lanadi.

Misollar:

- *Ayolning joyi oshxonada* — ayolning faqat uy ishlariga bog'langan roli.
- *Erkak kishi gapida turadi* — ijtimoiy ishonchlilik erkaklik fazilati sifatida qaraladi.

Bunday iboralar xalq orasida qadimdan mavjud bo'lib, ko'pincha normativ xarakter kasb etgan.

Ingliz madaniyatida gender obrazlari

Ingliz tilidagi frazeologiyalarda ham tarixan gender stereotiplari mavjud bo'lgan, ammo zamonaviy g'arb jamiyatidagi ijtimoiy tenglik, gender neytral yondashuvlar bu birliklarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayollar obrazlari ham ijobiy, ham tanqidiy ma'nolarda tasvirlangan bo'lsa-da, oxirgi o'n yilliklarda feministik diskurs asosida ijobiy va kuchli ayol obrazlari ko'paymoqda.

Misollar:

- *A strong, independent woman* — zamonaviy ayol mustaqilligi va o'ziga ishonchini anglatadi.
- *To be a gentleman* — erkaklik ideali: odob, hurmat, mas'uliyat.

Madaniyatlararo tafovutlar ayniqsa bir xil mazmunni ifodalovchi frazeologik birliklar orasidagi konnotatsiya farqida yaqqol seziladi.

Gender neytral frazeologik birliklar

Zamonaviy lingvistik yondashuvlarda gender tengligi masalasi til me'yorlarida ham o'z aksini topmoqda. Gender neytral til bu — jinsiy orientatsiyaga yoki ijtimoiy rollarga urg'u bermaydigan, umumiy insoniylikka asoslangan tildan foydalanishni anglatadi. Frazeologiyada bu o'zgarish hali sust kechayotgan bo'lsa-da, ayrim tillarda, ayniqsa ingliz tilida, bu borada sezilarli yutuqlarga erishilgan.

Ingliz tilida

- *They wear the pants* — ilgari faqat "he" bilan qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kunda gender neytral "they" zamiri ishlatilmoqda.
- *Be the bigger person* — muvosiqa borish sifatini jinsga bog'lamasdan ifodalaydi.
- *Leadership knows no gender* — yangidan shakllangan frazeologik birliklar.

O'zbek tilida

O'zbek tilida gender neytral frazeologik birliklar soni kamroq bo'lib, ko'proq rasmiy va yangi til qatlamlarida kuzatiladi.

Misollar:

- *Inson degan nomga munosib bo'lish* — jinsdan qat'i nazar insoniylik mezonini asos qiladi.
- *Rahbarlik qobiliyati* — erkak yoki ayol bo'lishiga qaramasdan qo'llaniladi.

Bu yo'nalishda so'zlovchilar va ommaviy axborot vositalari faol rolda bo'lishi lozim. Til siyosati va ta'lim tizimi orqali gender neytrallikka yo'naltirilgan frazeologik birliklar shakllantirilmogda.

Frazeologizmlarning tarjima jarayonidagi muammolari

Frazeologizmlarni boshqa tilga tarjima qilish — tilshunoslikdagi eng murakkab jarayonlardan biridir, ayniqsa ular genderga oid komponentlarni o'z ichiga olgan bo'lsa. Chunki har bir til o'z madaniy kontekstiga ega bo'lgan stereotiplar va tushunchalar tizimida ishlaydi. Tarjimada nafaqat so'zma-so'z ma'no, balki konnotativ va madaniy ma'nolarni ham uzatish zarur bo'ladi.

Tarjima strategiyalari

- **Ekvivalent izlash:** Agar boshqa tilda aynan o'xshash ibora bo'lsa, o'sha ishlatiladi.
- **Neytrallashtirish:** Gender komponentini olib tashlab, umumiy mazmun uzatiladi.
- **Madaniy moslashtirish:** Tushunarsiz yoki begona iborani o'sha madaniyatga mos muqobil bilan almashtirish.

Misol:

- *He wears the pants in the relationship*
— So'zma-so'z tarjimasi: *U oilada shim kiyadi* — noto'g'ri.
— To'g'ri: *Oilada boshqaruv unga tegishli yoki U boshliq.*

Tarjimada noto'g'ri gender konnotatsiyasi madaniy noaniqlik va semantik xatolik keltirib chiqaradi.

O'quv jarayonida genderga oid frazeologik birliklarning o'rni

Til o'rgatishda frazeologik birliklar ko'pincha chetlab o'tiladi, ayniqsa ularning madaniy yoki genderga oid konnotatsiyalari haqida batafsil to'xtalinmaydi. Aslida, bunday birliklar til o'rganuvchilarning madaniy kompetensiyasini oshirish, stereotiplarga tanqidiy yondashuvni shakllantirishda muhim vositadir.

Pedagogik yondashuvlar

- **Tematik guruhlash:** Frazeologik birliklarni "ayollar obrazi", "erkaklar obrazi", "neytral obrazlar" kabi guruhlarga ajratish.
- **Kontekstual o'rgatish:** Har bir frazeologizmni real hayotiy misollarda tahlil qilish.
- **Tenglik muhokamalari:** Har bir iboradagi gender stereotipni ochib berish, talabalar bilan bahs va tahlil o'tkazish.

Afzalliklar

- Talabalar tilni faqat grammatik jihatdan emas, madaniy kontekstdan ham angelaydi.
- Gender stereotiplariga nisbatan tanqidiy fikr yurita oladi.
- Jinsiy tenglik g'oyalari tilda aks etishini tushunadi.

Xulosa

Frazeologik birliklar tilda faqat grammatik yoki leksik hodisa sifatida emas, balki xalqning ijtimoiy-madaniy tafakkurining aks ettiruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, gender komponentlari frazeologik birliklarda jamiyatda mavjud bo'lgan stereotip, rol va qadriyatlarni aniqlik bilan yoritadi. Tadqiqotdan ma'lum bo'lishicha, o'zbek va ingliz tillaridagi genderga oid frazeologizmlar ko'pincha erkak va ayol obrazlarini ma'lum bir ijtimoiy yoki madaniy rolda tasvirlaydi.

O'zbek frazeologiyasida patriarchal qadriyatlar ustuvor bo'lib, erkak — kuch, rahbar, so'zida turadigan; ayol esa — sabrli, sadoqatli, ba'zan esa noaniq va hissiyotlarga berilgan shaxs sifatida ifodalanadi. Ingliz frazeologiyasida esa gender stereotiplari bilan bir qatorda gender neytral yondashuvlar ham tobora ko'proq uchramoqda, ayniqsa zamonaviy til qatlamlarida.

Frazeologik birliklarda gender asimmetriyasi mavjud bo'lishi, bir jins foydasiga til vositalari orqali ijtimoiy ustunlik berilishi yoki boshqa jinsga nisbatan salbiy konnotatsiyalar biriktirilishi tilshunoslikda muhim muammo sifatida o'rganilishi zarur. Tarjima jarayonida bu konnotatsiyalarni saqlash yoki moslashtirish madaniyatlararo kompetensiyani talab qiladi.

Shuningdek, o'quv jarayonida genderga oid frazeologizmlarni tahlil qilish, ularning ijtimoiy va madaniy mohiyatini tushuntirish orqali talabalar tilni chuqurroq o'zlashtiradi va tanqidiy tafakkur shakllantiradi. Zamonaviy tilshunoslik bu borada gender tengligiga asoslangan frazeologik birliklar yaratish, mavjudlarini qayta ko'rib chiqish va madaniy neytrallikka yo'naltirishni taklif qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Lakoff, R.** (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
→ Gender stereotiplarining til orqali qanday mustahkamlanishi haqida ilk nazariy qarashlar.
2. **Cameron, D.** (2005). *Language, Gender and Sexuality: Current Issues and New Directions*. Applied Linguistics, 26(4), 482–502.
→ Gender va til o'rtasidagi zamonaviy o'zaro ta'sirlar tahlili.
3. **Holmes, J.** (2008). *Gendered Talk at Work: Constructing Social Identity Through Workplace Discourse*. Wiley-Blackwell.
→ Kasbiy kontekstdagi frazeologik birliklarda gender obrazlari.

4. **Satimova, H. K.** (2023). *Comparison of Gender Categories in English and Uzbek Proverbs and Sayings. Eurasian Journal of Research.*
→ O'zbek va ingliz maqol-frazeologizmlarida gender tahlili.
5. **Korakuzieva, D. I.** (2024). *The Anthropomorphic Representation of Gender in English and Uzbek Phraseology. GRN Scientific Journal.*
→ Qiyosiy lingvomadaniyat kontekstida gender ifodasining tadqiqi.

